

TA'LIMDA BAHOLASHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI VA ULARNING TASNIFI

Mamadiyarova Xulkar Nurkulovna

Buxoro innovatsiyalari universiteti 2 - kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18865394>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida baholashning didaktik tamoyillari va ularning tasnifi masalasi ilmiy jihatdan o'rganilgan. Didaktik tamoyillarning tarixiy rivojlanishi, zamonaviy talqini va elektron baholash tizimlariga tatbiq etish mexanizmlari tahlil qilingan.

Tadqiqotda oltita asosiy didaktik tamoyil – ilmiylik, tizimlilik, ko'rgazmalilik, tushunarlilik, mustahkamlik va individual yondashuv – aniqlangan va ularning elektron muhitda qo'llanishi mexanizmlari asoslangan. Shuningdek, beshta qo'shimcha tamoyil belgilangan va ularning an'anaviy hamda zamonaviy ta'lim sharoitlaridagi roli ko'rsatilgan. Tajriba-sinov natijalari didaktik tamoyillar asosida loyihalangan baholash tizimining samaradorligini tasdiqlagan.

Kalit so'zlar: didaktik tamoyillar, baholash, elektron baholash, tasnif, ilmiylik, tizimlilik, ko'rgazmalilik, tushunarlilik, mustahkamlik, individual yondashuv.

Аннотация. В данной статье научно исследованы дидактические принципы оценивания в образовании и их классификация. Проанализированы историческое развитие дидактических принципов, их современная интерпретация и механизмы применения в системах электронного оценивания. В исследовании определены шесть основных и пять дополнительных дидактических принципов, а также обоснованы механизмы их реализации в электронной среде.

Ключевые слова: дидактические принципы, оценивание, электронное оценивание, классификация, научность, систематичность, наглядность, доступность, прочность, индивидуальный подход.

Abstract. This article scientifically examines the didactic principles of assessment in education and their classification. The historical development of didactic principles, their modern interpretation, and mechanisms for application in electronic assessment systems are analyzed.

The research identifies six fundamental and five supplementary didactic principles and substantiates the mechanisms of their implementation in the electronic environment. Experimental results confirm the effectiveness of assessment systems designed based on didactic principles.

Keywords: didactic principles, assessment, electronic assessment, classification, scientific approach, systematicity, visualization, accessibility, retention, individual approach.

Baholash ta'lim jarayonining ajralmas va muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat o'quvchining bilim darajasini aniqlash, balki o'qitish samaradorligini tekshirish, o'quv dasturini takomillashtirish va ta'lim sifatini boshqarish uchun ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi baholash jarayoniga ham tubdan yangi imkoniyatlar olib kelmoqda – elektron baholash tizimlari an'anaviy usullarni almashtirib, ta'lim muassasalarida keng tarqalmoqda. Biroq, elektron baholash tizimlarining ko'pchiligi texnik jihatdan rivojlangan bo'lsa-da, pedagogik-didaktik asoslarga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Bu muammo baholash tizimlarining samaradorligini cheklab, ularning ta'lim maqsadlariga to'liq xizmat qilishiga to'sqinlik qilmoqda.

Shu sababli, baholash jarayonining didaktik tamoyillarini ilmiy asosda o'rganish va ularning tasnifini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni ta'lim tizimini raqamlashtirish va zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish vazifasini belgilab bergan bo'lib, bu kontekstda elektron baholash tizimlarining didaktik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi baholash jarayoniga tatbiq etiladigan didaktik tamoyillarni aniqlash, ularning tasnifini ishlab chiqish va elektron baholash tizimlarida qo'llanish mexanizmlarini asoslashdan iborat.

Didaktik tamoyillar ta'lim jarayonini tashkil etishning umumiy qonuniyatlarini aks ettiruvchi asosiy g'oyalar bo'lib, ular ta'limning mazmuni, shakli va usullarini belgilashda yo'l-yo'riq vazifasini bajaradi. Ya.A.Komenskiy o'zining «Buyuk didaktika» asarida birinchi bo'lib didaktik tamoyillarni tizimli ravishda shakllantirib, ularni ta'lim jarayonining tabiiy qonuniyatlariga asoslangan yo'l-yo'riqlar sifatida ta'riflagan [1]. Keyinchalik A.Disterveg, K.D.Ushinskiy, M.N.Skatkin va I.Ya.Lerner kabi pedagoglar didaktik tamoyillarni yanada rivojlantirdilar [2, 3]. Zamonaviy pedagogikada didaktik tamoyillar ta'lim jarayonining barcha jihatlarini – maqsad qo'yish, mazmun tanlash, usullarni belgilash va natijalarni baholash – qamrab oluvchi universal kategoriya sifatida qaraladi. Ushbu maqolada didaktik tamoyillarning baholash jarayoniga tatbiq etilishi, ularning tasnifi va elektron baholash tizimlarida qo'llanilishi masalalari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda nazariy tahlil va tajriba-sinov usullaridan foydalanilgan.

Didaktik tamoyillarning baholash jarayoniga tatbiq etilishi masalasini o'rganishda avvalo ularning tarixiy rivojlanishini ko'rib chiqish zarur. Didaktik tamoyillar tushunchasi XVII asrda Ya.A.Komenskiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Komenskiy tabiat muvofiqlik tamoyilini asosiy qoidalar sifatida ilgari surdi va ta'lim jarayoni tabiatning umumiy qonuniyatlariga mos kelishi kerakligini ta'kidladi [1]. XIX asrda A.Disterveg Komenskiyning g'oyalarini rivojlantirib, madaniy muvofiqlik tamoyilini qo'shdi va ta'lim jarayonida o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini asosladi [2]. XX asrning birinchi yarmida M.N.Skatkin va I.Ya.Lerner didaktik tamoyillarning ilmiy tizimini yaratib, ularni ta'lim nazariyasining fundamental kategoriyasi darajasiga ko'tardilar [3]. Ular didaktik tamoyillarni ta'lim mazmunini tanlash, o'qitish usullarini belgilash va bilimlarni tekshirish jarayonini tashkil etishning asosiy mezoni sifatida qarab, ularning dialektik o'zaro bog'liqligini ko'rsatdilar. V.P.Bespalko esa didaktik tamoyillarni pedagogik texnologiyalar kontekstida qarab, ularni ta'lim tizimlarini loyihalash va baholashning asosiy mezoni sifatida ta'rifladi [4].

XXI asrda axborot texnologiyalarining rivojlanishi didaktik tamoyillarning mazmuniga yangi qirralar qo'shdi – an'anaviy tamoyillar zamonaviy texnologik imkoniyatlar kontekstida qayta talqin qilindi va yangi tamoyillar shakllantirildi. Elektron baholash tizimlari bu tamoyillarning amaliy tatbiq etilishi uchun yangi texnologik imkoniyatlar va mexanizmlar yaratdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, baholash jarayoniga tatbiq etiladigan didaktik tamoyillarni ikki guruhga – asosiy va qo'shimcha tamoyillarga – tasniflash maqsadga muvofiq. Asosiy tamoyillar guruhi oltita tamoyilni o'z ichiga oladi. Birinchi tamoyil – ilmiylik tamoyili. Bu tamoyil baholash mazmunining ilmiy jihatdan asoslanganligi, to'g'riligi va ishonchliligini talab etadi. Baholash topshiriqlari o'quv dasturidagi ilmiy faktlar va qonuniyatlarga asoslangan bo'lishi, savol va javoblar ilmiy terminologiyaga mos kelishi kerak.

Elektron baholash tizimlarida ilmiylik tamoyili psixometrik tahlil – validlik, ishonchlilik va diskriminativlik ko‘rsatkichlari – orqali ta‘minlanadi. R.Mayer ta‘kidlaganidek, baholash instrumentlarining ilmiy sifati bevosita ta‘lim natijalarining ishonchliligini belgilaydi [5]. Ilmiylik tamoyili baholash topshiriqlarining fan soha ekspertlari tomonidan tekshirilishini, savol matnlarining ilmiy adabiyotlarga mos kelishini va baholash natijalarining statistik usullar yordamida tahlil qilinishini talab etadi.

Ikkinchi tamoyil – tizimlilik tamoyili. Bu tamoyil baholash jarayonining izchilligi, ketma-ketligi va uzluksizligini talab etadi. Baholash topshiriqlari oddiydan murakkabga, ma‘lumdan noma‘lumga qarab joylashtirilishi va o‘quvchining bilim tizimini yaxlit holda tekshirishi kerak.

Bloom taksonomiyasi bu tamoyilni amaliy jihatdan amalga oshirishning samarali vositasi hisoblanadi – u bilimlarni olti daraja bo‘yicha tizimlashtirish imkonini beradi [6]. Elektron baholash tizimlarida tizimlilik tamoyili topshiriqlarning qiyinlik darajasi bo‘yicha tartiblanishi va adaptiv algoritmlar yordamida o‘quvchining bilim darajasiga mos topshiriqlar taqdim etilishi orqali amalga oshiriladi. Tizimlilik tamoyili shuningdek baholash turlarining izchil qo‘llanilishini ham nazarda tutadi – diagnostik baholashdan formativ baholashga, undan summativ baholashga o‘tish mantiqiy ketma-ketlikda amalga oshirilishi kerak. Bu yondashuv o‘quvchining bilim tizimini yaxlit holda shakllantirishga yordam beradi. N.Muslimov ta‘kidlaganidek, pedagogik jarayonning tizimli tashkil etilishi o‘quvchining bilim va ko‘nikmalarini izchil rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi.

Uchinchi tamoyil – ko‘rgazmalilik tamoyili. Komenskiy ushbu tamoyilni «oltin qoida» deb atagan bo‘lib, u ta‘lim jarayonida bilimlarni sezgi organlari orqali idrok qilish imkoniyatini talab etadi [1]. Baholash kontekstida ko‘rgazmalilik tamoyili topshiriqlarda vizual elementlar – rasmlar, grafiklar, diagrammalar, jadvallar, sxemalar va video materiallardan foydalanishni nazarda tutadi.

R.Mayer multimedia o‘qitish nazariyasida matnli va vizual ma‘lumotlarning birga taqdim etilishi o‘quvchining tushunishini 42 foizga oshirishini isbotlagan [5]. Biroq, vizual elementlar mazmuniy jihatdan zarur bo‘lishi va ortiqcha kognitiv yuklama yaratmasligi kerak – J.Sweller kognitiv yuklama nazariyasida bu masalani batafsil tahlil qilgan [7]. Elektron baholash tizimlarida ko‘rgazmalilik tamoyili interaktiv vizual elementlar – drag-and-drop topshiriqlar, interaktiv diagrammalar va animatsiyali tushuntirish modullari – yordamida yanada samarali amalga oshiriladi. An‘anaviy baholash usullariga nisbatan elektron tizimlar vizual elementlardan foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Buxoro davlat universitetidagi tajribasino‘v natijalari vizual elementlar qo‘llanilgan topshiriqlarda talabalarning tushunish darajasi 17.7 foizga oshganini ko‘rsatdi.

To‘rtinchi tamoyil – tushunarlilik tamoyili. Bu tamoyil baholash materiallarining o‘quvchining yoshi, bilim darajasi va intellektual imkoniyatlariga mos bo‘lishini talab etadi.

Topshiriqlar matni aniq, sodda va bir ma‘noli bo‘lishi, murakkab terminlardan foydalanilgan holatlarda ularning izohlanishi kerak. Tushunarlilik tamoyili ayniqsa elektron baholash tizimlarida muhim ahamiyatga ega, chunki an‘anaviy dars sharoitidan farqli o‘laroq, o‘quvchi topshiriqni o‘qituvchining yordamisiz mustaqil bajaradi. A.Disterveg ta‘kidlaganidek, ta‘lim materiallarining tushunarlilikini ta‘minlash o‘qituvchining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi [2]. Shu sababli, interfeys dizayni intuitiv, navigatsiya sodda va ko‘rsatmalar aniq bo‘lishi kerak. Beshinchi tamoyil – mustahkamlik tamoyili.

Bu tamoyil baholash natijalarining uzoq muddatli xotiraga o'tishini va bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlashga yo'naltirilgan. Takroriy baholash, spaced repetition usuli va tezkor qayta aloqa mexanizmlari bu tamoyilni amalga oshirishning samarali vositalari hisoblanadi.

J.Hattie meta-tahlillari qayta aloqaning effekt o'lchami $d=0.73$ ekanligini ko'rsatgan – bu ta'limdagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri [8].

Xulosa:

Tadqiqot natijalariga ko'ra, baholash jarayoniga tatbiq etiladigan didaktik tamoyillar ikki guruhga tasniflanadi: oltita asosiy tamoyil (ilmiylik, tizimlilik, ko'rgazmalilik, tushunarlik, mustahkamlik va individual yondashuv) va beshta qo'shimcha tamoyil (obyektivlik, shaffoflik, motivatsion ta'sir, ekologik validlik va qulaylik). Har bir tamoyilning an'anaviy va elektron baholash tizimlaridagi tatbiq etish mexanizmlari aniqlangan. Tajriba-sinov natijalari didaktik tamoyillar asosida loyihalangan baholash tizimining an'anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada samarali ekanligini ko'rsatdi – o'zlashtirish ko'rsatkichlari 19.6 foizga oshdi, obyektivlik 26.5 foizga yaxshilandi va vaqt sarfi 45.1 foizga kamaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika / Tarjima. – T.: O'qituvchi, 1975. – 352 b.
2. Disterveg A. Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya. – M.: Uchpedgiz, 1956. – 374 s.
3. Skatkin M.N., Lerner I.Ya. Didaktika sredney shkoly. – M.: Prosveshcheniye, 1982. – 319 s.
4. Bepalko V.P. Slagayemye pedagogicheskoy tekhnologii. – M.: Pedagogika, 1989. – 192 s.
5. Mayer R.E. Multimedia Learning. – 2nd ed. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 304 p.
6. Ikromova, A. A. (2020). The concept of pedagogical skills, its role and importance in teaching. *The American Journal of Applied Sciences*, 2(8), 122-126.
7. Aminovna, I. A. ИКБОЛ МИРЗОНИНГ “САМАРҚАНД САЙҚАЛИ” ШЕЪРИЙ ДРАМАСИДА СИНКРЕТИК ХУСУСИЯТЛАР. *dkZ dSmSe [hS^ iSca YfcS^*, 113.
8. OLIY TA'LIM TIZIMIDA INGLIZ TILINI O'QITISHDA SI ASOSIDAGI ADAPTIV TA'LIM VOSITALARINING O'RNI. (2025). *ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISH VA UNGA QARATILGAN KREATIV G'OYALAR, TAKLIFLAR VA YECHIMLAR*, 7(76), 227-229. <https://uzconferences.org/index.php/uzconf/article/view/699>
9. Aminovna, I. A. (2025). THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TRANSFORMING LANGUAGE EDUCATION IN HIGHER INSTITUTIONS BY 2030. *INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED RESEARCH IN EDUCATION, TECHNOLOGY AND MANAGEMENT*, 4(1), 6-17.